

J a n W o l e ń s k i

Russell i Polacy

Słowa kluczowe: *filozofia, logika, ontologia, „Principia Mathematica”, teoria prawdy, teoria typów logicznych*

1. Wstęp

Gdyby rzecz oceniać na podstawie ilości polskich wydań książek Bertranda Russella, trzeba by go uznać za jednego za najpopularniejszych (nie tylko współczesnych) zagranicznych filozofów w Polsce. Oto chronologiczna (wedle pierwszych wydań angielskich) lista (na pewno niekompletna) tłumaczeń książek Russella na język polski (pomijam szczegółowe dane bibliograficzne, po tytule angielskim data wydania angielskiego, potem wydania polskiego): *Problemy filozofii (The Problems of Philosophy 1912)* 1913, 1995, 2003, 2004 (także pod tytułem *Zagadnienia filozofii*); *Nasza wiedza o świecie zewnętrznym jako pole badań dla metody naukowej w filozofii (Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy 1914)* 2000; *Przebudowa społeczna (Principles of Social Reconstruction 1916)* 1932; *Drogi do wolności. Socjalizm, anarchizm i syndykalizm (Proposed Roads to Freedom: Socialism, Anarchism, and Syndicalism 1918)* 1934; *Wstęp do filozofii matematyki (Introduction to Mathematical Philosophy 1919)* 1958, 2004; *ABC teorii względności (The ABC of Relativity 1925)* 2000; *O wychowaniu. Ze specjalnym uwzględnieniem wczesnego dzieciństwa (On Education, Especially*

Jan Woleński, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Katedra Nauk Społecznych, ul. Sucharskiego 2, 35-225 Rzeszów; e-mail: jan.wolenski@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0001-7676-7839.

Chciałbym podziękować uczestnikom dyskusji nad moim wystąpieniem za zwrócenie mi uwagi na pewne szczegóły dotyczące tytułowego zagadnienia. Muszę jednak od razu zaznaczyć, że nie pretenduję do pełnego (nawet relatywnie) przedstawienia tytułowego tematu.

in Early Childhood 1926) 1932; *Zarys filozofii (An Outline of Philosophy* 1927) 1939; *Dlaczego nie jestem chrześcijaninem (Why I Am Not a Christian* 1927) 1956; *Szkice sceptyczne (Sceptical Essays* 1928) 1937, 1957, 1996; *Małżeństwo i moralność (Marriage and Morals* 1929) 1931; *Podbój szczęścia (The Conquest of Happiness, 1930)* 1933; *Poglądy i widoki nauki współczesnej (The Scientific Outlook* 1931) 1934; *Wychowanie a ustroj społeczny (Education and the Social Order* 1932) 1933; *Wiek dziewiętnasty (Freedom and Organization 1814–1914* 1934) 1935; *Religia i nauka (Religion and Science* 1935) 2011; *Pochwała próżniactwa (In Praise of Idleness* 1935) 1937; *Droga do pokoju (Which Way to Peace?* 1936) 1937; *Władza. Nowa analiza społeczna (Power: A New Social Analysis* 1938) 2001; *Badania dotyczące znaczenia i prawdy (An Inquiry into Meaning and Truth* 1940) 2011; *Dzieje filozofii Zachodu (A History of Western Philosophy* 1945) 2000; *Władza i jednostka (Authority and the Individual* 1949) 1997; *Szkice niepopularne (Unpopular Essays* 1950) 1997; *Portrety z pamięci. Wartość wolnej myśli (Portraits from Memory and Other Essays, 1956)* 1995; *Mój rozwój filozoficzny (My Philosophical Development* 1959) 1971; *Mądrość Zachodu (Wisdom of the West* 1959) 1995; *Zbrodnie wojenne w Wietnamie (War Crimes in Vietnam* 1967) 1969; *Autobiografia (The Autobiography of Bertrand Russell* 1967–1969) t. I: 1971, 1996, t. II: 1998, t. III: 1999.

Powyższy wykaz zawiera 28 pozycji, z czego 12 wyszło w dwudziestoleciu międzywojennym. Zakres tematyczny jest szeroki – filozofia ogólna, epistemologia, ontologia, filozofia matematyki, semantyka, filozofia nauki, filozofia religii, filozofia polityczna, pedagogika, konkretne problemy polityczne i materiały autobiograficzne. Mimo to polska literatura o Russellu jest raczej uboga. Jest oczywiście obecny w encyklopediach ogólnych, encyklopediach i słownikach filozoficznych, ale, przynajmniej wedle mojej wiedzy, nie ma ani jednej monografii o jego poglądach, jeśli nie liczyć krótkiego (70 stron) opracowania Raya Monka (1997). Także liczba specjalistycznych artykułów o Russellu nie jest imponująca, nawet jeśli ograniczyć się tylko do logiki. Tak więc niniejszy numer „Przeglądu Filozoficznego” jest w gruncie rzeczy pierwszym ogólnym i wszechstronnym opracowaniem myśli Russellowskiej. Powody, dla których polska „russellologia” jest niezbyt imponująca, są rozmaite. Nasza filozofia analityczna, tj. Szkoła Lwowsko-Warszawska, powstała pod przemożnym wpływem brentanizmu i nie pozostała pod tak wielkim wpływem myśli brytyjskiej, w szczególności Russella, jak filozofia zachodnia. Russell często zmieniał swe poglądy filozoficzne, co utrudniało ich monograficzne opracowanie (ten wzgląd dotyczy także zagranicznej literatury o tym filozofie). Teoria deskrypcji jest jednym z najbardziej popularnych tematów Russellowskich, ale jej zastosowanie do języka polskiego jest ograniczone z uwagi na brak rodzajników (zwłaszcza określonego). Wedle wielu marksistów, Russell był uważany (określenia autentyczne) za „warczącego

psa imperializmu” i „filozofującego podżegacza do nowej wojny”, co powodowało, że jego prace znajdowały się, by tak rzec, pod specjalnym nadzorem cenzury – pamiętano mu też książkę *The Practice and Theory of Bolshevism*, wydaną w 1920 r. Po zmianach w 1989 r. poglądy Russella też nie wszystkim odpowiadały, jednym nie podobał się jego ateizm, a pojawiły się głosy, że popierał komunizm (pomijam referencje – jak ktoś ciekaw, może wpisać w wyszukiwarce „Russell i komunizm”). Te ostatnie są dość absurdalne, po pierwsze dlatego, że ignorują treść wspomnianej książki, a po drugie nie biorą pod uwagę Russellowskiego rozumienia komunizmu, bliskiego socjalizmowi i nader odległego od programu Lenina.

W dalszych fragmentach niniejszego szkicu przedstawię kolejno: kontakty osobiste i listowne Russella z Polakami, włączając w to jego rekomendacje w sprawie zatrudniania (ustęp 2), prace filozofów polskich o poglądach Russella w teoretycznych kwestiach ogólnofilozoficznych (ustęp 3), kwestie historyczno-logiczne związane z tytułowym tematem (ustęp 4) i recepcję *Principia Mathematica* w Polsce (ustęp 5)¹. Wybór jest na pewno selektywny i kierowany moimi własnymi ocenami – staram się przedstawić tylko rzeczy ważniejsze i dlatego pomijam rozmaite mniej lub bardziej obszerne wzmianki o pracach Russella, np. nader krytyczne uwagi Stanisława Ignacego Witkiewicza, wynikające bardziej z niechęci do logiki niż jej znajomości. W zasadzie, z pewnymi wyjątkami w ustępach 3 i 4, ograniczam się do okresu międzywojennego. Zwracam uwagę na elementy krytyczne wobec idei Russella.

2. Kontakty osobiste i listowne Russella z Polakami

Jedne i drugie nie były zbyt imponujące i zbyt obszerne. Russell korespondował z Józefem Conradem-Korzeniowskim (por. Zabierowski 2008 o ich wzajemnych relacjach, bardzo serdecznych), Leonem Chwistkiem (por. ustęp 4), Michałem Dziewickim (por. Bremer 2016 i ustęp 4), Stanisławem Leśniewskim (por. ustęp 4), Wincentym Lutosławskim (por. Mróz 2011; listy dotyczyły kwestii historycznych, w szczególności Platona) i Stefanem Themersonem (por. Mróz 2011; tematyka korespondencji była zróżnicowana i nieraz wykraczała poza filozofię). Z Conradem i Themersonem spotkał się osobiście, a ponadto widział się z Alfredem Tarskim (dyskusje na seminariach zorganizowanych przez Rudolfa Carnapa w Uniwersytecie Harwardzkim) – kontakty te polegały na rozmowach, ale zapewne miały też miejsce przelotne spotkania z innymi polskimi filozofami (np. w Paryżu w 1935 r.). Wedle ustnego przesłania krążącego wśród polskich matematyków, Russell miał zapytać (gdzieś

¹ W ustępie 4 korzystam ze swojego artykułu (Woleński 2013).

w późnych latach 20. lub 30.) Wacława Sierpińskiego o Alfreda Tajtelbauma, młodego i obiecującego polskiego logika – Sierpiński odrzekł, że miewa się dobrze, ale obecnie publikuje pod nazwiskiem Tarski. Sprawa jest o tyle zaskakująca, że Russell cytował w II wyd. *Principia Mathematica* (Whitehead, Russell 1925) dwie prace sygnowane przez autora o nazwisku Tajtelbaum-Tarski (Tarski 1923; Tarski 1924). To rzuca pośrednio pewne światło na kwestię przedmowy Russella do angielskiego tłumaczenia głośnej książki Gustawa Herlinga-Grudzińskiego *Inny świat. Zapiski sowieckie* (tytuł angielski: *A World Apart. Imprisonment in a Soviet Labor Camp During World War II*), wydanej po angielsku w 1951 roku. Przedmowa jest bardzo pochlebna, ale po latach Herling-Grudziński skarżył się w swoim dzienniku (z lat 1957–1958), że Russell w jakimś wywiadzie uznał go za Norwega i komunistę w chwili aresztowania (Herling-Grudziński 2018, s. 125). Oryginalna przedmowa Russella jest wolna od tych błędów. Po interwencji osób postronnych Russell przysłał do polskiego pisarza list z przeprosinami, winiąc swoją pamięć (Herling-Grudziński 2018, s. 137).

Te i niektóre poniższe dane potwierdzają, że Russell nie miał najlepszej pamięci do nazwisk i faktów (kilku kolegów brytyjskich mówiło mi o tym; Herling-Grudziński sugerował, że to kwestia wieku, ale chyba nie tylko). Świadczy o tym list Mauricego Schlicka do Russella z 9 września 1923 r., w którym czytamy:

Napisałem do Reichenbacha o Pańskiej sugestii dotyczącej polskich logików w Warszawie; nie przypuszczam, by jakieś trudności natury politycznej uniemożliwiły nam zwrócenie się do nich (Russell 1968; wyd. pol. 1998, s. 230).

Sprawa dotyczyła założenia specjalnego pisma poświęconego logice i filozofii nauki (ostatecznie zmaterializowało się w 1930 r. w postaci „Erkenntnis”, niejako oficjalnego organu Koła Wiedeńskiego). Z odpowiedzi Schlicka wynika, że Russell proponował zaproszenie logików warszawskich do współpracy, ale obawiał się jakowychś trudności politycznych związanych ze zwróceniem się do Polaków, domyślnie spowodowanych sytuacją w ich kraju. Nie znam listu Russella do Schlicka, ale nie jest wykluczone, że Russell sądził, że Polska jest częścią Rosji Radzieckiej, i prawdopodobnie uważał, kierując się swoimi spostrzeżeniami ze wspomnianej książki *Praktyka i teoria bolszewizmu*, że może istnieć zakaz kontaktów uczonych polskich z zagranicą. Wszelako sam fakt, że właśnie Russell uznał za stosowne zaprosić polskich logików, był znaczący. Informacje na temat znajomości przez niego prac polskich logików w tym czasie zostaną podane niżej w ustępie 4.

W 1928 r. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie ogłosił konkurs na stanowisko profesora logiki matematycznej. Zgłosiło się dwóch kandydatów, mianowicie Chwistek i Tarski. Sprawa została potraktowana bardzo poważnie

i zwrócono się o opinię do logików zagranicznych, m.in. do Russella (innymi recenzentami mieli być Luitzen Brouwer i David Hilbert, ale nie ma śladu po ich rekomendacjach). Ten napisał (23 grudnia 1929; list był adresowany do Eustachego Żylińskiego, dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego we Lwowie):

Znam prace dr. Chwistka i oceniam je bardzo wysoko. Nie pamiętam obecnie prac p. Tarskiego, a także nie mam do nich dostępu. W tych okolicznościach mogę jedynie powiedzieć, że wybierając dr. Chwistka, wybracie kogoś, kto spełni wasze oczekiwania, ale nie mogę porównać jego osiągnięć z tymi p. Tarskiego (Estreicher 1971, s. 212; tłumaczenie moje – J.W.).

Na pewno prace Tarskiego, cytowane w II wydaniu *Principia Mathematica*, nie zrobiły na Russellu takiego wrażenia jak prace Chwistka, gdyż o ile pierwsze dotyczyły jednak drugorzędnych kwestii formalnych, drugie poruszały fundamentalne kwestie dla teorii typów logicznych (patrz niżej). Niemniej jednak Russell nie powinien mieć kłopotu z dotarciem do artykułów Tarskiego, publikowanych w „Fundamenta Mathematicae”. Być może w końcu udało mu się dostrzec znaczenie prac tego drugiego. W artykule o logicznym pozytywizmie, zamieszczonym w zbiorze *Logic and Knowledge*, pisze:

Tarskiego *Der Begriff der Wahrheit in den formalisierten Sprachen* [tytuł podany niedokładnie; powinno być *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen* – J.W.] jest bardzo ważną książką, i jeśli ją porównamy z przeszłymi usiłowaniami filozofów, aby zdefiniować „prawdziwość”, możemy się przekonać o dużym wzroście mocy dowodowej, pochodzącym z całkowicie nowoczesnej techniki (Russell 1956, s. 371).

Być może Russell dowiedział się o pracy Tarskiego na kongresie w Paryżu w 1935 r., gdzie ten drugi wygłosił dwa odczyty o semantyce. Gdy Tarski przyjechał do USA w 1939 r., Russell popierał (zob. Feferman, Feferman 2004; wyd. pol. 2009, s. 158) starania Tarskiego o stałe zatrudnienie w Columbia University w Nowym Jorku, ale ta protekcja okazała się nieskuteczna.

3. Polacy o Russellu w ogólnych kwestiach filozoficznych

Takie poglądy Russella, jak atomizm logiczny czy rozróżnienie poznania przez bezpośrednią znajomość i przez opis, nie wzbudziły większego zainteresowania w Polsce. Prace filozofów polskich o Russellu wspomniane w niniejszym ustępie będą dotyczyć kwestii szczegółowych – omówię kolejno: artykuł Marii Ossowskiej o ontologii Russella (Ossowska 1924), uwagi Kazimierza Twardowskiego o Russellowskiej teorii prawdy (Twardowski 1975), pomysł Jana Salamuchy formalizowania pojęć analogicznych (Salamucha 1937) i recenzję Mariana Heitzmana z *A History of Western Philosophy* (Heitzman 1948).

Ossowska zajęła się analizą poglądów Russella o pojęciu przedmiotu fizycznego i na temat tzw. problemu psychofizycznego. Zwróciła uwagę na brak precyzji w rozważaniach Russella, np. dotyczących kategorii wyglądu, podstawowej dla sposobu konstruowania przedmiotów na podstawie dostępnych danych zmysłowych. Ta niejasność, w szczególności związana z odróżnieniem wyglądów prawidłowych od nieprawidłowych, sprawia, że trudno podać kryterium umożliwiające rozstrzygnięcie, czy jakiś strumień danych reprezentuje przedmiot, czy nie. Nie pomaga w tym ani pojęcie punktu widzenia, ani pojęcie perspektywy, oba obciążone niejasnościami. W konsekwencji Russellowska definicja przedmiotu fizycznego jako granicy, w sytuacji, w której działanie ośrodka można uznać za wyzerowane, nie może być uznana za zadowalającą i jest to właściwie tylko ogólna sugestia. Nie lepiej wygląda ujęcie problemu psychofizycznego przez Russella, często nazywane monizmem neutralnym (Ossowska nie posługuje się tym terminem). Głosi on, że pomiędzy zjawiskami psychicznymi i fizycznymi nie ma żadnej różnicy wewnętrznej, a skoro tak, to trzeba przyjąć, że są one manifestacjami czegoś bardziej podstawowego z ontologicznego punktu widzenia. Ossowska znowu zwraca uwagę na to, że język stosowany przez Russella w związku z postawieniem problemu psychofizycznego jest niejasny, co utrudnia zrozumienie, o co mu chodzi, i nie pozwala na właściwe ujęcie np. subiektywności czy intencjonalności. Autorka konkluduje:

Jeśli wolno nam sądzić, do historii wejdzie Russell ubocznie jako metafizyk, a przede wszystkim jako autor prac z logiki i filozofii matematyki. Ontologia Russella, którą przedstawiliśmy, jest niewątpliwie jedną ze słabszych koncepcji Russella (Ossowska 1983, s. 92).

Trudno dziwić się tej ocenie ze strony autorki wychowanej w tradycji drobiazgowej i skrupulatnej analizy pojęciowej, praktykowanej w Szkole Lwowsko-Warszawskiej, także zde gustowanej łatwością, z jaką Russell zmieniał swe poglądy filozoficzne, i jego wyjątkową śmiałością w głoszeniu tez ogólnych. Niezależnie od tego krytyka Russella ze strony Ossowskiej jest interesująca z uwagi na ogólną ocenę fenomenalizmu.

W roku akademickim 1924/25 Twardowski wygłosił wykłady z teorii poznania (podobne miały miejsce wcześniej i później) – zostały one opublikowane dopiero po pięćdziesięciu latach przez Izydorę Dąbmską (Twardowski 1925). Dwa posiedzenia zostały poświęcone dość szczegółowemu rozbirowi teorii prawdy Russella zawartej w *The Problems of Philosophy* (Russell 1912). Jak wiadomo, kwestia ta wielce interesowała Twardowskiego w związku jego artykułem o tzw. prawdach względnych (Twardowski 1900) i Brentanowską krytyką idei *adaequatio rei et intellectus* jako podstawowej dla koncepcji prawdy Arystotelesa i przede wszystkim Tomasza z Akwinu. Twardowski uznaje definicję Russella, że prawdziwość polega na korespon-

dencji pomiędzy myślą a czymś zewnętrznym wobec myśli, za odpowiadającą tradycji rozumienia prawdy jako adekwatności. Wprawdzie wspomina o Russellowskiej koncepcji sądów i przekonań jako kompleksów o bardzo złożonej strukturze, których istnienie decyduje o prawdziwości, ale ostatecznie redukuje ujęcie Russella do wspomnianej prostej formuły. Rozważania o Russellu są wstępem do przedstawienia teorii Brentana, właściwej, zdaniem Twardowskiego. Pisze tak:

[...] prawdziwość sądu nie może polegać na tym, że łączymy w myśli to, co złączone w rzeczywistości, albo że rozłączamy w myśli to, co jest rozłączone w rzeczywistości, a fałszywość sądu nie może polegać na zachowaniu się przeciwnym, jak to Arystoteles raz mówi. Owa zgodność między myśleniem a rzeczywistością, którą przyjmują teorie zgodności, owa *conformitas, adaequatio, consensus iudicii cum re repraesentata* (jak mówi Wolff) musi wbrew poglądom tylu filozofów i także [wbrew] poglądom Russella polegać na czymś innym. A to, na czym polega, da się ująć w następującą definicję sądu prawdziwego: Prawdziwy jest sąd twierdzący, jeżeli przedmiot jego istnieje, sąd przeczący, jeżeli przedmiot jego nie istnieje. Mylny jest sąd twierdzący, jeżeli przedmiot jego nie istnieje, sąd przeczący, jeżeli przedmiot jego istnieje. Jest to w zasadzie pierwsza z przytoczonych przez nas definicji Arystotelesa (Twardowski 1925; przedruk 2013, s. 215).

Jest rzeczą ciekawą, że Tarski niechętnie traktował rozpowszechnioną intuicję, że prawda polega na zgodności z faktami (por. Tarski 1944, wyd. pol. 1995, s. 232). Jest wiele powodów do sądzenia (por. Woleński 2019, rozdz. 3.7, rozdz. 9.2), że zacytowany pogląd Twardowskiego, w szczególności jego krytyka Russella, był ważny dla rozwoju teorii prawdy w Polsce. W samej rzeczy, tacy uczniowie Twardowskiego jak Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Czeżowski i Tadeusz Kotarbiński (bezpośrednio wpłynął na Tarskiego) odrzucali korespondencyjną teorię prawdy w ujęciu Russella, chociaż akurat nie powoływali się na tego autora.

W filozofii scholastycznej i neoscholastycznej takie pojęcia jak byt, prawda i dobro (pomijam inne, niekiedy wymieniane, jak np. piękno czy konieczność) są uważane za tzw. transcendentalia, czyli pojęcia ponadkategorialne (ogólniejsze od powszechników, czyli uniwersaliów). Jeśli T i T' są transcendentaliami, to są one wprawdzie równozakresowe, ale mają różną treść, np. każdy byt jest prawdą, a każda prawda bytem, ale pojęcia prawdy i bytu mają jednak różną treść. W związku z tym powstał problem, jak orzekać transcendentalia o konkretnych obiektach. Predykcja przy pomocy uniwersaliów jest jednoznaczna, o ile termin wyrażający powszechnik nie jest wieloznaczny. Nie można jednak uznać, że orzekanie przy pomocy transcendentaliów jest wieloznaczne. Scholastycy wyróżniali tzw. orzekania analogiczne, np. o każdym istniejącym poszczególnym przedmiocie stwierdza się, że jest bytem, ale nie jest to przypisywanie mu cechy, ale właśnie orzeczenie analogiczne. Stąd transcendentalia są określane jako pojęcia analogiczne. Jak jednak ująć naturę logiczną takich pojęć? Salamucha zaproponował, aby analo-

giczność traktować podobnie jak tzw. typikalną wieloznaczność, wprowadzoną przez Russella do teorii typów logicznych. Z grubsza rzecz biorąc, sprawa przedstawia się tak. Teoria typów dzieli obiekty na typy logiczne, w szczególności indywidua, zbiory indywiduów, zbiory zbiorów indywiduów itd. Pojęcie zbioru występuje na różnych poziomach. Zważywszy, że zbiór jest określony przez swoje elementy, stajemy przed problemem, czy nazwa „zbiór” jest jednoznaczna, czy nie. Russell zaproponował pojęcie typikalnej wieloznaczności, aby zapewnić, by tak rzecz, stabilność pojęcia zbioru na różnych szczeblach teorii typów logicznych. Pomysł Salamuchy polegał na tym, aby analogiczność pojęć traktować na wzór typikalnej wieloznaczności w przedstawionym rozumieniu. Był to jeden z elementów programu unowocześnienia filozofii neoscholastycznej (ogólniej: katolickiej) przy pomocy ścisłych narzędzi formalnologicznych, zainicjowanego przez tzw. Koło Krakowskie, w skład którego wchodził Józef M. Bocheński, Franciszek Drewnowski, Jan Salamucha i Bolesław Sobociński.

Heitzman (1948) zaczyna swoją recenzję *A History of Western Philosophy* (Russell 1946) od pochwał za styl, operowanie metaforą, jasność wyводу i umiejętność wczucia się w przeszłość, co umożliwia czytelnikowi kontakt z rzeczywistością przedstawianą w historycznej relacji. Recenzent sformułował jednak cały szereg zarzutów merytorycznych. Zdaniem Heitzmana, wadą dzieła Russella jest pominięcie całego szeregu ważnych myślicieli, a to m.in. Spencera, Comte’a, Brentana, Husserla, Crocego, Windelbanda, Rickerta, Macha, Avenariusza, Heideggera czy Jaspersa. Z drugiej strony, Russell poświęcił cały rozdział Byronowi, który przecież był raczej poetą niż filozofem. W związku z tym Heitzman stawia dwa pytania: 1. Czym miała być historia filozofii wedle Russella? 2. Czy i w jakim zakresie Russell osiągnął to, co zamierzył? – i stwierdza, że trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na teoretyczne pytanie o to, czym jest historia filozofii. Jak łatwo się domyślić, uważa, że Russell podszedł do przedmiotu zbyt subiektywnie i selektywnie, a to determinuje odpowiedź na drugie pytanie. I konkluzja jest taka:

Lektura książki Russella nie jest platońskim sympozjonem. Potrawa bowiem podana przez ducha jest czymś zupełnie specyficznym. Jest to chronologicznie ułożony zbiór (i to niekompletny) faktów, zaprawiony ostrym sosem lekko cynicznego i po wolteriańsku złośliwego dowcipu. W ten sposób powstała inteligentna, interesująca, często zabawna książka o filozofach i historii filozofii. Z wszelką jednak pewnością nie jest to historia filozofii, nie daje bowiem ani całokształtu myśli filozoficznej na przestrzeni dziejów, ani jej rozwoju, a jeszcze mniej jej związków z podłożem politycznym i społecznym (Heitzman 1948, s. 198).

4. Russell a rozwój logiki w Polsce

To jest oczywiście najważniejszy rozdział tematu „Russell a Polacy”. Niżej przedstawię rozmaite fakty dotyczące tytułowego zagadnienia niniejszego ustępu. Kieruję się przy tym następującymi dyrektywami. Po pierwsze, ograniczam się do bezpośredniego wpływu Russella. Znaczy to, że pomijam, poza bardzo ogólną wzmianką, np. stosunek polskich logików do programu logicyzmu w podstawach matematyki, aczkolwiek wszystko, co w tej materii działo się na świecie w ogólności (i w Polsce w szczególności), działo się pod bezpośrednim lub pośrednim wpływem Russella (i Gottloba Fregego). Podobnie ma się sprawa z różnymi próbami aksjomatyzacji rachunku zdań. Po drugie, pomijam reakcje na idee Russella, o ile nie były wyraźnie skierowane pod jego adresem – przykładem może być mało znane wystąpienie Stefana Banacha w sprawie paradoksów teorii mnogości (Banach 1922–1923). Faktycznie niemal każda polska (i nie tylko) praca z logiki matematycznej opublikowana przed drugą wojną światową wspominała o Russellu. Polskie środowisko logiczne i matematyczne było niezłe obznajmione z ideami Russella (por. np. Janiszewski 1915a; Sierpiński 1919 – dyskusja o definicji zbioru skończonego wedle Russella; Sleszyński 1925; Wilkosz 1925 – system teorii mnogości, przypominający prostą teorię typów; Sleszyński 1929 – rozdz. IX jest poświęcony przedstawieniu logiki zdań w *Principia Mathematica*; Kaczorowski 1938; Dziewicki w swoich listach informował Russella o zainteresowaniu jego ideami ze strony krakowskich matematyków, m.in. Stanisława Zaremby, Witolda Wilkosza i Ottona Nikodyma – por. Bremer 2016). Po trzecie, pomijam kwestie techniczne, np. dotyczące teorii typów logicznych (pewne szczegóły znajdują się w: Woleński 2013).

Elementy logiki matematycznej (dokładniej: dość elementarne fragmenty algebry logiki) były przedmiotem wykładu Twardowskiego we Lwowie w roku akademickim 1899/1900 (był to pierwszy wykład tej problematyki w historii polskiej akademii). Jednym ze słuchaczy był Jan Łukasiewicz. Tak opisuje swoją drogę do logiki matematycznej w *Pamiętniku* (napisanym w latach 1949–1950):

Mój kolega Borowski zwrócił się raz do mnie z prośbą, bym przeczytał i wyjaśnił mu artykuł, którym zainteresował się, a który pojawił się w angielskim czasopiśmie filozoficznym „Mind”. Artykuł nosił tytuł *O porządku* [Russell 1901] i był podpisany przez Bertranda Russella. Artykuł ten zrobił na mnie wielkie wrażenie. Ujrzałem, że ktoś na serio poucza mnie w ścisły, matematyczny sposób, co należy rozumieć przez zbiór uporządkowany, zamiast zaprzętać mi głowę bzdurami filozoficznymi. [...] Poprosiłem dyrektora Biblioteki [Uniwersyteckiej], aby sprowadził dla mnie dzieło Russella *The Principles of Mathematics* [Russell 1903]. Jest to chyba najlepsza książka Russella i studiowałem ją całymi miesiącami (Łukasiewicz 2013, s. 67).

Było to chyba pierwsze „polskie” zetknięcie z ideami logicznymi Russella, które przy tym, jak widać, miało znaczenie dla zainteresowania Łukasiewicza logiką matematyczną.

Chwistek był pierwszym polskim autorem, który wykorzystał *Principia Mathematica* (Whitehead, Russell 1910–1913) w swoich pracach. Zetknął się z ideami Russella (jego uważał za głównego autora przynajmniej tych części dzieła, jakie go interesowały) pod koniec pierwszej dekady XX wieku. W 1909 r. słuchał wykładu Henri Poincarégo o podstawach matematyki i w konsekwencji postanowił bliżej zapoznać się (por. Estreicher 1971, s. 60–61) z logiką symboliczną (sam używał tego terminu). Napisał do Russella i tak zaczęła się ich korespondencja, trwająca do 1925 r. (por. Jadacki 1986). Pierwsze swoje wyniki Chwistek przedstawił w książce *Zasada sprzeczności w świetle nowszych badań Bertranda Russella* (Chwistek 1912), a z późniejszych jego prac związanych z Russellem trzeba wymienić: *Trzy odczyty odnoszące się do pojęcia istnienia* (Chwistek 1917), *Antynomie logiki formalnej* (Chwistek 1921), *Zasady czystej teorii typów* (Chwistek 1922), *The Theory of Constructive Types* (Chwistek 1923–1924) i *Granice nauki* (Chwistek 1935). Program Chwistka początkowo polegał na syntezie idei Poincarégo i Russella, tj. konstruktywizmu i logicyzmu, dokonanej w oparciu o nominalizm. Rezultatem była tzw. teoria typów konstruktywnych. Głównym motywem Russella było zbudowanie systemu podstaw matematyki, spełniającego dwa cele, mianowicie: (a) z systemu logiki powinno dać się wyprowadzić całą matematykę, (b) zostałyby rozwiązane antynomie logiczne, w szczególności związane z teorią mnogości. To drugie zadanie miało być wykonane przy pomocy teorii typów. Russell szybko zauważył, że o ile antynomie teoriomnogościowe (np. sprzeczność powstająca przez przyjęcie zbioru wszystkich zbiorów, które nie są własnymi elementami) mogą być rozwiązane przy pomocy tzw. prostej teorii typów (por. wyżej uwagi o teorii typów w związku z pomysłem Salamuchy), to już np. antynomie semantyczne wymagają tzw. rozgałęzionej teorii typów, która wprowadza dodatkowe rozróżnienia w ramach poszczególnych typów na tzw. rzędy – oraz dzięki tzw. aksjomatowi sprowadzalności zapewnia redukcję wszystkich rzędów w obrębie danego typu do poziomu elementarnego (pomijam szczegóły techniczne – może tylko zauważyć, że aksjomat sprowadzalności legitymizował tzw. definicje niepredykatywne, tj. charakteryzujące zbiór przez odwołanie się do jego elementów; np. zbioru liczb rzeczywistych nie da się zdefiniować bez wyraźnego odwołania się do jego podzbiorów).

Sam Russell miał poważne wątpliwości, czy aksjomat sprowadzalności jest czysto logiczny. Chwistek podzielał te zastrzeżenia i jego teoria czystych (konstruktywnych) typów logicznych miała tę kwestię rozwiązać, pozostając w granicach logiki. W intencji Chwistka, jego rozwiązanie unikało aksjomatu sprowadzalności, ale oferowało silniejszy arsenał środków logicznych, niż znajdowały się w repertuarze prostej teorii typów. Ostatecznie Chwistek uznał

swoją próbą za nieudaną i od końca lat 20. rozpoczął pracę nad tzw. systemem semantyki racjonalnej, nominalistyczną podstawą matematyki i logiki (por. Chwistek 1935; Chwistek 1948; omówienie: Murawski 2011, rozdz. 2.2). Russell bardzo wysoko oceniał prace Chwistka, pisząc:

Dr Chwistek podjął heroiczną próbę pozbycia się aksjomatu [sprowadzalności] bez przyjęcia jakiegokolwiek zastępnika dla niego; na podstawie jego pracy staje się jasne, że ten kierunek zmusza nas do poświęcenia sporej części zwykłej matematyki (Whitehead, Russell 1925, s. XIV).

Uwaga Russella związana ze wspomnianym problemem definicji niepredykatywnych nie zmieniła jego wysokiej opinii o Chwistku, wyrażonej w związku ze sprawą profesury logiki we Lwowie, a mającej genezę i w tym, że była naturalnym wynikiem wspólnych zainteresowań. Chwistek popularyzował idee Russella w swoich pracach (w szczególności: Chwistek 1912; Chwistek 1935; Chwistek 1948), a więc także wtedy, gdy pracował nad semantyką racjonalną. Warto może zwrócić uwagę na jeszcze jeden moment. Książka Chwistka z 1912 r. była poświęcona podobnej problematyce jak Łukasiewicza z 1910, tj. zasadzie sprzeczności, pierwsza w świetle badań Russella, druga wedle Arystotelesa. Dzieli je tylko dwa lata, ale cała epoka w zaawansowaniu logicznym. O ile Łukasiewicz korzysta (w specjalnym dodatku poświęconym logice symbolicznej) tylko z algebry logiki w popularnej wówczas wersji Louisa Couturata (którego książka została zresztą przełożona na język polski z inicjatywy Łukasiewicza w 1918 r.), Chwistek stosuje zaawansowany aparat formalny z *Principia Mathematica*, w szczególności rachunek zdań i teorii typów logicznych.

Jak wszędzie, tak i w Polsce kwestia paradoksów logicznych wzbudzała żywe zainteresowanie (por. Janiszewski 1915b; Czeżowski 1918; Smolka 1920a; Smolka 1920b). Leśniewski zainteresował się Russellem w związku z paradoksami teorii mnogości. Nie zgadzał się z rozwiązaniem przy pomocy teorii typów logicznych, opartej na standardowym pojęciu zbioru (po tej linii szli Czeżowski i Smolka, przy czym ten drugi zwrócił uwagę na ewentualną możliwość stosowania logiki trójwartościowej do antynomii), i zaproponował rozwiązanie własne (Leśniewski 1914; Leśniewski 1916; Leśniewski 1927; Sobociński 1949), polegające na tym, że przy mereologicznym rozumieniu zbioru, pojęcie klasy, która nie jest własnym elementem, nie ma żadnego sensu, a skoro tak, to nie warto (a nawet nie można) pytać, czy zbiór zbiorów, które nie są własnymi elementami, jest czy nie jest własnym elementem. Postanowił zapoznać się z logiką matematyczną bezpośrednio z *Principia Mathematica* i zaczął je studiować. Jego pierwsze wrażenie było tak wielkie, że powziął zamiar przełożenia tego dzieła na język polski, o czym informował Russella w korespondencji z początku 1923 r. Otrzymał odpowiedź, że przygotowywane jest II wydanie, co sprawiło, że postanowił poczekać na nową

edycję. W liście z 2 października 1923 r. poinformował Russella o porzuceniu zamiaru przekładu I wydania. Ostatecznie Leśniewski zrezygnował z planu translacji kolejnego wydania. Nie jest do końca jasne, czy przekład miał objąć całość (3 tomy, ponad 2 tys. stron), czy też tylko część poświęconą logice matematycznej w ściślejszym sensie (tj. większa część I tomu), ale tak czy inaczej, zamiar był niezwykle ambitny i, o ile mi wiadomo, niespotkany w żadnym innym środowisku. Nie był to zresztą pierwszy poważny projekt translatorski Leśniewskiego, gdyż już wcześniej myślał on o przełożeniu na polski dwóch ważnych dzieł filozoficznych, mianowicie *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie* Antona Marty'ego i *Logische Untersuchungen* Edmunda Husserla; oba te przedsięwzięcia nie zostały zrealizowane (pierwsze ponoć dlatego, że Leśniewski nie wiedział, jak przełożyć słowo „zur”).

Leśniewski prowadził wykłady i seminaria na temat *Principia Mathematica*, w trakcie których poddał to dzieło szczegółowej analizie. Analiza tego dzieła przekonała go o jego usterkach z punktu widzenia precyzji. Podsumował to tak:

Z charakteru wątpliwości semantycznej natury, jakie opanowywały mnie przy bezskutecznych przez czas dłuższy próbach czytania prac pisanych przez „logistyków”, może sobie każdy z łatwością zdać sprawę, jeśli np. zanalizuje uważnie komentarze, w które pp. Whitehead i Russell zaopatrują poszczególne typy wyrażen występujących w „teorii dedukcji”, i rozważy przy tej sposobności, ile w rzeczonych komentarzach tkwi wyrafinowanego okrucieństwa względem czytelnika przyzwyczajonego do przykładania jakiej takiej wagi do tego, co czyta (Leśniewski 1927, s. 170; przedruk 2015, s. 301).

Rozważmy np. formułę (w bardziej współczesnej symbolice):

$$(1) \vdash (p \Rightarrow (p \vee q)).$$

Jest to jeden z aksjomatów rachunku zdań w *Principia*, który, zgodnie z autorskim komentarzem, ma być czytany „jeśli p jest prawdziwe, to ' $p \vee q$ ' jest prawdziwe”. Problem polega na tym, że ani znak asercji, tj. \vdash , ani zwrot „jest prawdziwe” nie należą do języka teorii zdań, tak jak ona została zbudowana w omawianym dziele. Następują dalsze wątpliwości Leśniewskiego, np. związane ze statusem funktora negacji (Leśniewski 1927, s. 171–181; przedruk 2015, s. 302–312). Jego analiza nie tylko przyczyniła się do wypracowania terminologii logicznej i metalogicznej wśród logików należących do grupy warszawskiej, ale też skutkowała wyraźnym odróżnieniem logicznej i ontologicznej wersji teorii typów logicznych – o ile pierwsza dzieli wyrażenia na typy, druga czyni to z przedmiotami, np. klasa jest przedmiotem, ale nazwa klasy – wyrażeniem. Ta dystynkcja, powiązana z teorią kategorii semantycznych (syntaktycznych), umożliwiła rozwój semantyki formalnej w wersji Tarskiego i rozwiązanie antynomii semantycznych poprzez dystynkcję języka

i metajęzyka, a więc w sposób zbliżony do prostej teorii typów (por. Church 1976). Wprawdzie uważa się (por. Mostowski 1948, s. 214), że prosta teoria typów powstałaby, nawet gdyby nie było antynomii logicznych, ale nie ma najmniejszej wątpliwości, że semantyczna linia Leśniewskiego-Tarskiego była bardzo mocno osadzona w kontekście ideowym wyznaczonym przez Russella i jego teorię typów. Jeszcze jeden motyw Russellowski związany z Leśniewskim wart jest wspomnienia. Na początku niniejszego artykułu sygnalizowałem, że teoria deskrypcji nie ma tak wyraźnych aplikacji do języka polskiego jak do angielskiego, z uwagi na brak rodzajnika określonego. Otóż pojawiła się próba (por. Lejewski 1960) spojrzenia na teorię deskrypcji z punktu widzenia logiki nazw w wersji Leśniewskiego, tj. tzw. ontologii.

Russell był, obok Fregego, głównym przedstawicielem logicyzmu w podstawach i filozofii matematyki, tj. poglądu, że matematyka jest wywodliwa z logiki (przeto jest jej częścią). Wspomniana wyżej kwestia aksjomatu sprowadzalności jest dobrą ilustracją jednego z głównych problemów logicyzmu, polegającego na określeniu granic logiki. Używając języka dzisiejszego, jeśli logika jest identyfikowana z logiką I rzędu (rachunek zdań plus węższy rachunek predykatów), to matematyka nie jest częścią logiki; sprawa jest jednak otwarta (zależna od stosownej definicji), jeśli teoria logiczna jest rozumiana szerzej. Problemy te stały się jaśniejsze po 1930 r. w związku z coraz bardziej ugruntowaną tezą, że matematyka jest redukowalna nie tyle do logiki, ile do teorii mnogości. Trzeba jednak przyznać, że wcześniejsze dyskusje na ten temat pozostały w zasadzie (pomijam tutaj formalizm i intuicjonizm) w kręgu koncepcji Russella; w szczególności gdy ktoś proponował jakiś system, często zwany *logica magna* w duchu Leibniza, to siłą rzeczy od razu nasuwało się porównanie z logicyzmem Russellowskim. Chwistkowa teoria typów konstruktywnych może być uznana za jakąś wersję logicyzmu, podobnie jak teoria Leśniewskiego, której „logicyzm” był zależny od uznania mereologii za teorię logiczną. Niewiele natomiast było w Polsce prac bezpośrednio analizujących logicyzm Russella (ogólny przegląd znajduje się w: Murawski 2011). Edward Stamm krytykował pogląd Russella, argumentując, że logika nie wystarcza do ugruntowania matematyki (Stamm 1911). Bodaj najobszerniejszą „polską” analizę logicyzmu przeprowadził Zygmunt Zawirski (1927). Zwrócił on uwagę na potrzebę szerokiego rozumienia logiki dla ugruntowania logicyzmu oraz na to, że wbrew Russellowi i Fregemu, pogląd ten nie zależy od uznania twierdzeń logiko-matematyki za analityczne. Dla uzupełnienia, Polska Szkoła Matematyczna nie podpisywała się pod żadnym z ogólnych kierunków w podstawach i filozofii matematyki, i ta postawa na pewno wpłynęła na polskich logików.

5. Społeczna historia *Principia Mathematica* w Polsce

W *Moim rozwoju filozoficznym* Russell stwierdził:

Znałem tylko sześć osób, które przeczytały ostatnie rozdziały książki [*Principia Mathematica*]. Było wśród nich trzech Polaków, zamordowanych następnie, o ile wiem, przez Hitlera. Pozostali byli z Teksasu i później z powodzeniem zasymilowali się (Russell 1959; wyd. pol. 1971, s. 92).

Ten fragment nie jest transparentny, ponieważ nie wiadomo, czy Russell miał na myśli to, że znał tylko sześć osób, które przeczytały całość dzieła, czy też tych, którzy zapoznali się z jego końcowymi partiami. Moi brytyjscy i amerykańscy koledzy sądzą, że szło o tę pierwszą ewentualność. Powstaje pytanie o Polaków, czytelników całości *Principia Mathematica*. W oryginale jest „I used to know”, co wcale nie sugeruje, że Russell znał ich osobiście, ale że wiedział o nich. Jeśli można zgadywać na podstawie wiedzy o pracach i zainteresowaniach polskich autorów, to mogło chodzić o Chwistka, Leśniewskiego i Tarskiego, ale żaden z nich nie został „zabity przez Hitlera” – Chwistek zmarł w 1944 r. pod Moskwą, Leśniewski – tuż przed wybuchem II wojny światowej, a Tarski w 1983 r. Tak więc mamy kolejny przykład dość swobodnego stosunku Russella do faktów. Notabene specjaliści od Russella mają kłopoty z identyfikacją owych trzech Teksasńczyków. Zapytałem o to Kena Blackwella z Archiwum Russella w Uniwersytecie w Hamilton. Przypuszcza, że jednym z nich mógł być Aldred P. Brogan, profesor Uniwersytetu Teksaskiego w Austin. Wszelako chociaż słuchał wykładów Russella z logiki w Uniwersytecie Harwardzkim w 1941 r., nic nie wiadomo o jego głębszych zainteresowaniach logicznych.

Nie ma oczywiście sensu dociekanie, kto przeczytał całe *Principia Mathematica*. Natomiast jest sporo danych, że to dzieło było znane w Polsce, i nie jest wykluczone, że Russell właśnie to chciał podkreślić w swoim metaforycznym sposobie. Zygmunt Janiszewski pisze tak:

Jest to najważniejsze i najobfitsze w treść dzieło o logistyce i podstawach matematyki. Autorowie budują w nim teorię logistyki na podstawie teorii typów Russella (Janiszewski 1915a, s. 459).

Opis ten odnosi się do tomu I – podana jest też cena, mianowicie 25 szylingów (czyli 1,25 funta brytyjskiego). Ponieważ artykuł Janiszewskiego ukazał się w *Poradniku dla samouków*, nie jest wykluczone, że autor mógł zakładać, że ktoś z czytelników zamówi to dzieło. Uniwersytet Warszawski wydawał poradniki dla studentów, m.in. dla słuchaczy studiów matematycznych. Zawierały one informacje bibliograficzne. Wersja z 1926 r. (potem przedrukowywana w formie rozszerzonej) informowała o podstawowym i epokowym,

trzytomowym dziele Whiteheada i Russella z uwagą, że nadaje się dla studentów zawansowanych w zakresie logiki. Jedno z późniejszych wydań poradnika stwierdza, że systemy Russella i Whiteheada zawarte w wielkim dziele *Principia Mathematica* (wyd. II) koniecznie powinny być studiowane, zwłaszcza że przedstawione w tomie I. Trudno oszacować, jak wiele egzemplarzy *Principiów* znalazło się w Polsce w prywatnych rękach, ale jakieś na pewno tak. W 1962 r. kupiłem pierwszy tom w jednym z krakowskich antykwariatów. Kosztował 250 zł, jakieś 10 razy więcej niż przeciętna polska książka naukowa. Egzemplarz był sygnowany przez Mieczysława Choynowskiego, z dodatkową informacją, że został nabyty w Warszawie w 1941 r. Ponieważ Choynowski był psychologiem i filozofem nauki, a nie profesjonalnym logikiem, świadczy to, że książka była dość popularna w Polsce. Jest niemal pewne, że kupił ją z drugiej ręki, bo raczej nie zamawiało się wtedy książek z Anglii. Z tego można właśnie wnioskować, że jakieś egzemplarze *Principiów* zostały prywatnie zakupione przez polskich logików przed 1939 r. Może to być świadectwem popularności tego dzieła oraz idei Russella w Polsce.

Bibliografia

- Banach S. (1922), *O pozornych paradoksach matematycznych*, „Ruch Filozoficzny” VII (8–9), s. 120a.
- Bremer J. (2016), *Michał Dziewicki – edytor, logik, lektor, tłumacz, powieściopisarz*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 3 (99), s. 209–226.
- Church A. (1976), *Comparison of Russell’s Resolution of the Semantical Antinomies with That of Tarski*, „Journal of Symbolic Logic” 41, s. 447–460; przedruk w: tenże, *Collected Works*, Cambridge, MA: The MIT Press 2019, s. 794–806.
- Chwistek L. (1912), *Zasada sprzeczności w świetle nowszych badań Bertranda Russella*, Kraków: Akademia Umiejętności.
- Chwistek L. (1917), *Trzy odczyty odnoszące się do pojęcia istnienia*, „Przegląd Filozoficzny” XX, s. 122–151; przedruk w: Chwistek 1961, s. 3–29.
- Chwistek L. (1921), *Antynomie logiki formalnej*, „Przegląd Filozoficzny” XXIV, s. 164–171; przedruk w: Chwistek 1963, s. 249–255.
- Chwistek L. (1922), *Zasady czystej teorii typów*, „Przegląd Filozoficzny” XXV, s. 359–391; przedruk w: Chwistek 1963, s. 256–285.
- Chwistek L. (1923–1924), *The Theory of Constructive Types*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Matematycznego” 2 (1923), s. 9–48; 3 (1924), s. 9–141.
- Chwistek L. (1935), *Granice nauki. Zarys logiki i metodologii nauk ścisłych*, Lwów: Książnica-Atlas; przedruk w: Chwistek 1963, s. 1–232.
- Chwistek L. (1948), *The Limits of Science. Outline of Logic and of the Methodology of the Exact Sciences*, przeł. H.C. Brodie, A.P. Coleman, London: Kegan Paul.
- Chwistek L. (1961), *Pisma filozoficzne i logiczne*, red. K. Pasenkiewicz, t. I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Chwistek L. (1963), *Pisma filozoficzne i logiczne*, red. K. Pasenkiewicz, t. II, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Couturat L. (1905), *L'Algèbre de la logique*, Paris: Gauthier-Villars; wyd. pol.: *Algebra logiki*, przeł. B. Knaster, red. J. Łukasiewicz, Warszawa: Wydawnictwo Koła Matematyczno-Fizycznego Słuchaczy Uniwersytetu Warszawskiego – Kasa im. J. Mianowskiego – Gebethner i Wolff 1918.
- Czeżowski T. (1918), *Teorya klas*, Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Estreicher K. (1971), *Leon Chwistek. Biografia artysty (1881–1944)*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Feferman A.B., Feferman S. (2004), *Alfred Tarski: Life and Logic*, Cambridge: Cambridge University Press; wyd. pol.: *Alfred Tarski. Życie i logika*, przeł. J. Golińska-Pilarek, M. Srebrny, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2009.
- Heitzman M. (1948), *Historia filozofii Bertranda Russella*, „Przegląd Filozoficzny” XLIV, s. 190–198.
- Herling-Grudziński G. (2018), *Dzienniki 1957–1958*, red. W. Bolecki, M. Herling, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jadacki J.J. (1986), *Leon Chwistek – Bertrand Russell's Scientific Correspondence*, „Dialectics and Humanism” 1, s. 239–262.
- Janiszewski Z. (1915a), *Logistyka*, w: *Poradnik dla samouków*, Warszawa: Heflich i Michalski, s. 449–461.
- Janiszewski Z. (1915b), *Zagadnienia filozoficzne matematyki*, w: *Poradnik dla samouków*, Warszawa: Heflich i Michalski, s. 462–489.
- Kaczorowski S. (1938), *Logika matematyczna*, cz. II: *Logika nowoczesna. Zarys dziejów*, Lwów: Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna.
- Lejewski Cz. (1960), *A Re-Examination of the Russellian theory of descriptions*, „Philosophy” 35, s. 14–29.
- Leśniewski S. (1914), *Czy klasa klas nie podporządkowanych sobie jest podporządkowana sobie*, „Przegląd Filozoficzny” XVII, s. 63–75; przedruk w: Leśniewski 2015, s. 223–235.
- Leśniewski S. (1916), *Podstawy ogólnej teorii mnogości I*, Moskwa: A.P. Popławski; przedruk w: Leśniewski 2015, s. 256–294.
- Leśniewski S. (1927), *O podstawach matematyki*, „Przegląd Filozoficzny” XXX, s. 164–206; przedruk w: Leśniewski 2015, s. 295–337.
- Leśniewski S. (2015), *Pisma zebrane / Собранные сочинения / Gesammelte Schriften*, red. J. Jadacki, t. 1, Warszawa: Semper.
- Łukasiewicz J. (1910), *O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Łukasiewicz J. (2013), *Pamiętnik*, red. J. Jadacki, P. Surma, Warszawa: Semper.
- Monk R. (1997), *Bertrand Russell: Mathematics: Dreams and Nightmares*, London: Phoenix; wyd. pol.: *Russell. Matematyka, marzenia senne i koszmary*, przeł. J. Hołówka, Warszawa: Amber 1998.
- Mostowski A. (1948), *Logika matematyczna. Kurs uniwersytecki*, Warszawa–Wrocław: Politechnika we Wrocławiu.
- Mról T. (2011), *Bertranda Russella spotkania z filozofią polską (L. Chwistek, W. Łutosławski, S. Themerson)*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” VI (3), s. 71–82.

- Murawski R. (2011), *Filozofia matematyki i logiki w Polsce międzywojennej*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Ossowska M. (1924), *Ontologia Bertranda Russella*, „Przegląd Filozoficzny” XXVII, s. 330–254; przedruk w: *taż, O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1983, s. 74–92.
- Russell B. (1901), *On the Notion of Order*, „Mind” X (1), s. 30–51.
- Russell B. (1903), *The Principles of Mathematics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell B. (1912), *The Problems of Philosophy*, London: Williams and Norgate; wyd. pol.: *Zagadnienia filozofii*, przeł. L. Silberstein, Warszawa: E. Wende i S-ka 1913.
- Russell B. (1946), *A History of Western Philosophy and Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, London: George Allen and Unwin; wyd. pol.: *Dzieje filozofii Zachodu i jej związki z rzeczywistością polityczno-społeczną od czasów najdawniejszych do dnia dzisiejszego*, przeł. T. Baszniak, A. Lipszyc, M. Szczubińska, Warszawa: Fundacja Aletheia 2000.
- Russell B. (1956), *Logic and Knowledge. Essays 1901–1950*, red. R.C. Marsh, London: George Allen and Unwin.
- Russell B. (1959), *My Philosophical Development*, London: George Allen and Unwin; wyd. pol.: *Mój rozwój filozoficzny*, przeł. H. Krahelska, Cz. Znamierowski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971.
- Russell B. (1968), *The Autobiography of Bertrand Russell*, t. II: 1914–1944, London: George Allen and Unwin; wyd. pol.: *Autobiografia 1914–1944*, przeł. A. Podzielną, Warszawa: Czytelnik 1998.
- Salamucha J. (1937), *O możliwości ścisłego formalizowania pojęć analogicznych*, w: *Myśl katolicka wobec logiki współczesnej*, „Studia Gnesnensia” 15, s. 122–153; przedruk w: *tenże, Wiedza i wiara. Wybrane pisma filozoficzne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1997, s. 205–225.
- Sierpiński W. (1919), *L'axiome de M. Zermelo et son rôle dans la théorie des ensembles et l'analyse*, Warszawa: Polska Akademia Umiejętności.
- Sleszyński J. (1925), *Teoria dowodu*, t. 1, Kraków: Kółko Matematyczno-Fizyczne UJ.
- Sleszyński J. (1929), *Teoria dowodu*, t. 2, Kraków: Kółko Matematyczno-Fizyczne UJ.
- Smolka F. (1920a), *Paradoksy logiczne a logika trójwartościowa*, „Ruch Filozoficzny” 5, 171a–171.
- Smolka F. (1920b), *Krytyka Russellowskiej zasady błędnego koła*, „Przegląd Filozoficzny” XXIII, s. 227–244.
- Sobociński B. (1949–1950), *L'analyse de l'antinomie Russellienne par Leśniewski*, „Methodos” 1 (1949), s. 94–107, 220–228, 308–316; 2 (1950), s. 237–257; wyd. ang.: *Leśniewski's Analysis of Russell's Paradox*, przeł. R.L. Clay w: J. Szrednicki, F. Rickey, J. Czelakowski (red.), *Leśniewski's Systems: Ontology and Mereology*, The Hague: Nijhoff, s. 11–44.
- Stamm E. (1911), *Logiczne podstawy nauk matematycznych*, „Przegląd Filozoficzny” XIV, s. 251–264.
- (Tajtelbaum)-Tarski A. (1923), *Sur la terme primitive de la logistique*, „Fundamenta Mathematicae”, s. 196–200; przedruk w: Tarski 1986, s. 15–19.

- (Tajtelbaum)-Tarski A. (1924), *Sur les „truth-functions” au sens de MM. Russell et Whitehead*, „Fundamenta Mathematicae” 5, s. 59–74; przedruk w: Tarski 1986, s. 23–38.
- Tarski A. (1933), *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie; przedruk w: Tarski 1995, s. 13–172.
- Tarski A. (1944), *The Semantic Conception of Truth and the Foundations of Semantics*, „Philosophy and Phenomenological Research” 4, s. 341–375; wyd. pol.: *Semantyczna koncepcja prawdy i podstawy semantyki*, przeł. J. Zygmunt, w: Tarski 1995, s. 228–282.
- Tarski A. (1986), *Collected Papers*, red. R.N. McKenzie, S.R. Givant, t. 1: 1921–1934, Basel: Birkhäuser.
- Tarski A. (1995), *Pisma logiczno-filozoficzne*, t. 1: *Prawda*, red. J. Zygmunt, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Twardowski K. (1900), *O tak zwanych prawdach względnych*, w: *Księga Pamiątkowa Uniwersytetu lwowskiego ku uczczeniu pięćsetnej rocznicy fundacji Jagiellońskiej Uniwersytetu krakowskiego*, Lwów: Uniwersytet Lwowski; przedruk w: tenże, *Wybrane pisma filozoficzne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1965, s. 315–336.
- Twardowski K. (1925), *Teoria poznania*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” XI (1975), s. 139–299; przedruk w: tenże, *Myśl, mowa i czyn*, red. A. Brożek, J. Jadacki, cz. I, Kraków: Copernicus Center Press 2013, s. 185–253.
- Whitehead A.N., Russell B. (1910–1913), *Principia Mathematica*, t. I–III, Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead A.N., Russell B. (1925–1927), *Principia Mathematica*, wyd. 2, t. I–III, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkosz W. (1925), *Podstawy ogólnej teorii mnogości*, Warszawa: Trzaska, Evert & Michalski.
- Woleński J. (2013), „Principia Mathematica” in Poland, w: N. Griffin, B. Linsky (red.), *The Palgrave Centenary Companion to Principia Mathematica*, London: Palgrave Macmillan, s. 35–55.
- Zabierowski S. (2008), *W kręgu Conrada*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zawirski Z. (1927), *Stosunek logiki do matematyki w świetle badań współczesnych*, w: *Księga Pamiątkowa ku czci Prof. W. Heinricha*, Kraków: Księgarnia Jagiellońska, s. 171–206.

Russell and his contacts with Polish audience

Keywords: *logic, ontology, philosophy, „Principia Mathematica”, theory of logical types, theory of truth*

In this paper I present Bertrand Russell's contacts with Polish readers and outstanding Polish writers. In paragraphs 2 and 3 I discuss books by Russell that were published in Poland and mention his personal contacts and correspondence. Russell exchanged letters with L. Chwistek, J. Conrad-Korzeniowski, M. Dziewicki, G. Herling-Grudziński, S. Leśniewski, W. Lutosławski and A. Tarski. Interesting comments on his philosophy were offered by M. Ossowska, K. Twardowski, J. Salamucha and M. Heitzman. Paragraphs 4 and 5 discuss the influence that Russell's logical ideas have exerted on the development of logic in Poland, especially in the works of L. Chwistek and S. Leśniewski.